

Fra Vikingetid til Valdemarstid

1

Denne bog er en historie om Danmark i de dramatiske år mellem ca. 950 og 1200. Den begynder i en af de store perioder, Vikingetiden, og slutter i en anden, Valdemarstiden, og den søger at indkredse de enorme forandringer, som fandt sted, og som lagde grunden til det Danmark, vi kender.

I denne periode skete der et gennemgribende kulturskifte: et hedensk land med en nordisk kultur blev transformeret til et kristent med en stærkt europæiseret dansk kultur og en efterhånden rig og magtfuld Kirke med gudshuse ud over hele riget. I denne tid blev også de fleste danske byer til. Brugen af skrift blev udbredt, og det blev almindeligt at betale med mønter. Mange landsbyer fandt deres nuværende beliggenhed, og megen ny teknologi blev indført, heriblandt kunsten at bygge med sten og at brænde tegl – mange bygninger af disse materialer er stadig bevaret. Flere gange var Danmark tæt på at blive opslugt sydfra eller blev delt. Men sammenhængskraften var stærkere, og dansk identitet blev styrket gennem rigsmonumenter og historieskrivning. Der var stor dynamik og stor fleksibilitet i forhold til de massive internationale påvirkninger fra den store verden. Den åbnede sig gennem ikke blot vikingetogter og handel, men nu også kirkelige og andre forbindelser og til nye områder som Italien med Rom og Mellemøsten med Jerusalem.

Kronologisk omfatter bogen den sene del af vikingetiden (ca. 800-1050) og fortsætter indtil midt i Valdemarstiden (1157-1241). Rammen er Harald Blåtands tid med kristendommens officielle indførelse og andre indgribende forandringer, og i den anden ende Valdemar den Stores og hans søn Knud 6.s tid, hvor Danmark efter en turbulent periode igen var et fremgangsrigt, men nu meget anderledes kongerige. Mindes-

mærker, bygninger og kunstværker fra denne tid som kong Haralds runesten og høje i Jelling, landsbykirkerne og Saxos værk om 'Danernes Bedrifter' er blandt Danmarkshistoriens ikoner (fig. 1.2-3). De hundrede – tit lidt oversete – år mellem vikingetid og Valdemarstid var til dels urolige med oprør og en indædt magtkamp mellem kongeslægtenes unge mænd og deres tilhængere. Men de var også formative med f.eks. etableringen af en kirkeorganisation og en ny og fremragende romansk kunst. Med den valgte tidsramme kan vigtige temaer følges hen over traditionelle skel og nye indsigter opnås. Samtidig udgør den de første 250 år af Danmarks historie, hvor vi kender alle konger og kan begynde at følge udviklingen.¹ Den islandske Knytlinge saga fra 1200-årene har i øvrigt samme afgrænsning.

Arkæologiske udgravninger og megen forskning har i de senere år givet et væld af ny viden – bl.a. om grænsevolden Danevirke, byer og borge, penge og magt, hvordan religionsskiftet foregik, og hvordan mennesker levede. Mange ældre synspunkter er i dag revideret, og nye vinkler anlagt, eksempelvis om kirker, kulturlandskaber og Københavns alder. Store bygværkers tilknytning til markante personer kendt fra skriftlige kilder har heller ikke altid klaret kritiske vurderinger og arkæologiske dateringer. Til gengæld træder andre personer frem i lyset, bl.a. den tit oversete kong Knud 6.

Bogen står på ryggen af mange års forskning inden for mange fag. Formålet har ikke været at forkaste, men at samle, revidere, udbygge og anlægge nye vinkler, hvor det var muligt og tiltrængt, samt at fortælle anderledes historier og undersøge tidens fysiske rammer. Derfor er der blandt referencerne mange ældre værker og også

Fig. 1.2. Jellings to kongelige runesten. Den lille sten er rejst omkring år 950 af kong Gorm til minde om hans dronning Thyre. Den store er rejst omkring år 970 af Harald Blåtand til minde om forældrene og hans egne bedrifter, som bl.a. omfattede kristendommens officielle indførelse i Danmark. Fra kong Gorm kan den danske kongerække følges ubrudt til vor tid. Fotografiet er fra 2009, før stenene blev beskyttet af et glashus.

nogle, hvor jeg ikke deler alle synspunkter, eller hvor noget er forældet. Noterne er med til at orientere herom. Jeg bruger også den gængse betegnelse vikingetid for tidsrummet ca. 800-1050. Der er mange gode grunde til at bibeholde det indarbejdede og internationale navn, selv om nogle fra tid til anden mener, at det bør afskaffes.²

Det er ofte et dilemma at forene kronologisk historie med kulturhistoriske samfundsskildringer, bl.a. fordi præcise dateringer af mange fænomener tit mangler i de sidste, og de kan række over lang tid; nogle rækker også ud over bogens kronologiske ramme, f.eks. det romanske kirkebyggeri, der fortsatte ind i 1200-årene. Men som det fremgår af bogen, kan det i dag lade sig gøre i et vist omfang.

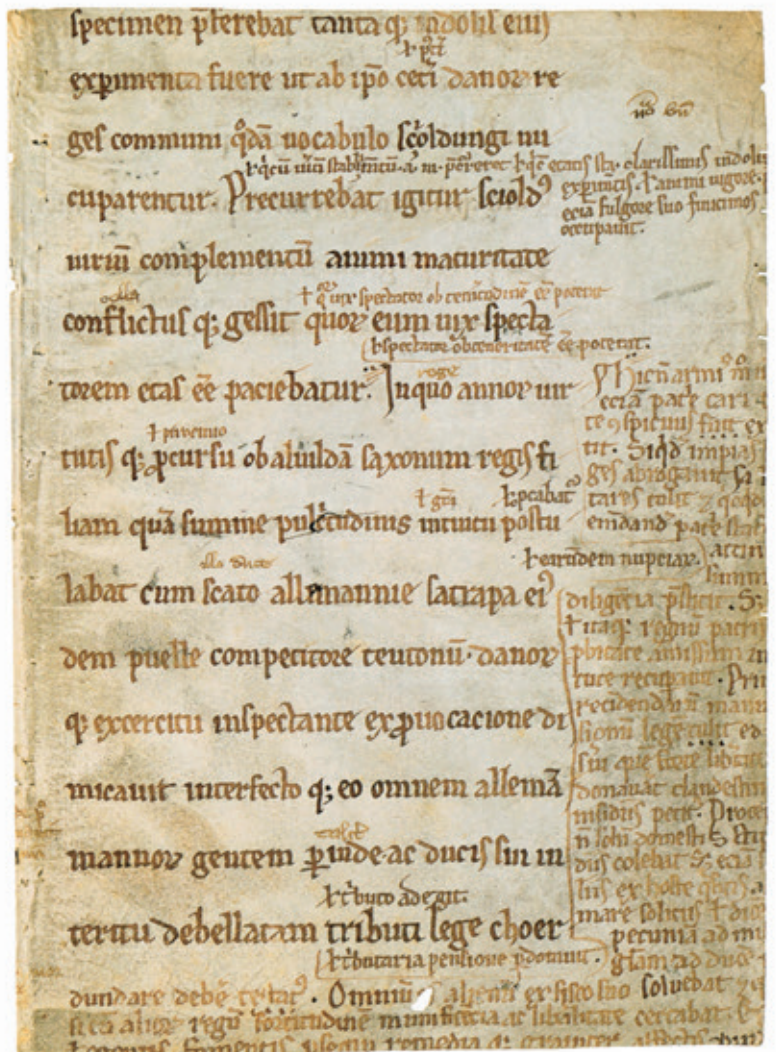
Som alle fremstillinger af fortiden er min naturligvis et barn af sin tid og farvet af dens spørgsmål – hvoraf nogle også var aktuelle mellem 950 og 1200. F.eks. konfrontationer mellem 'europæisk' og 'dansk' samt problemer med identiteter, ideologier, indvandrere, religiøse krav og meget andet. Overordnet har jeg tilstræbt en kulturhistorisk baseret syntese med fokus på forandringer, uanset at mange i dag mener, at tiden er løbet fra synteser, og det normale er samleværker skrevet af et antal eksperter om udvalgte emner. Men trods de forskningsmæssige kvaliteter bliver 'historien' tit fragmenteret dér. Fra tid til anden er det vigtigt at samle trådene gennem et tidsrum, selv om de voksende datamængder og diskussioner bliver stadig vanskeligere at overskue.

Under arbejdet har det været fascinerende at 'møde' mange af tidens markante aktører og prøve at forstå dem og deres bevæggrunde ud fra deres handlinger og samtidens beskrivelser. Det lader sig bedst gøre for periodens sene del, hvor der er flest skriftlige kilder, men glimtvis også for dem, der levede i begyndelsen. Mange er blandt danmarkshistoriens 'helte', som Harald Blåtand, der opførte mindesmærker i Jelling, Knud den Store, der erobrede England, Erik Ejegod, som fik oprettet et dansk ærkebispe-sæde og døde på pilgrimsrejse til Jerusalem,

Valdemar den Store, der (igen) samlede riget, og Absalon, som bistod ham og også stod bag Saxos Danmarkshistorie med alle de gode fortællinger.

Sådanne mænd (vi ved ikke ret meget om kvinderne) er gennem historien især blevet trukket frem, når Danmark stod over for problemer, eller forholdene ligefrem var katastrofale. Deres indbyrdes popularitet har imidlertid varieret over tid, og det samme gælder den 'tid', de levede i. I 1800-årene, hvor Danmark gennemlevede mange nationale katastrofer, bl.a. statsbankerotten i 1813 og tabet af Sønderjylland

Fig. 1.3. En side af historikeren Saxos store latinske værk om 'Danernes Bedrifter' fra ca. år 1200. Hele bogen kendes kun fra en udgave trykt i Paris i 1514, men fire pergamentsblade af vistnok Saxos kladde blev opdaget i Angers i Sydfrankrig og er i dag på Det Kgl. Bibliotek. Her er stor linjeafstand og bred margin til rettelser og tilføjelser. Siderne er fra værkets begyndelse og handler om kong Skjold og hans søn.

i 1864, havde nationalromantikken fokus på Valdemarstiden og dens helte. Her var personer, drama og bedrifter, og Danmark blev igen samlet og stærkt efter mange trængsler. Det blev foreviget i alle former for kunst; et af de flotteste eksempler er Laurits Tuxens vældige maleri fra 1894 af den hedenske gud Svantevits fald efter danskernes erobring af Arkona på Rügen i 1168.

Vikingetiden spillede dengang en mindre rolle og var på linje med den ældre, såkaldte sagntid og den nordiske mytologis hedenske gudeverden. Men i dag står vikingetiden i ubestridt fokus og er emne for store udstillinger, megen forskning og uendelig megen formidling. Den er også motiv for den første af Bjørn Nørgaards danmarkshistoriske gobeliner på Christiansborg, mens den næste og mindre gobelin omhandler både 'mellemtiden' og Valdemarstiden. Måske skyldes det aktuelle fokus på vikingetiden vor egen internationale tidsalder og vikingetidens internationale karakter med aktiviteter over store dele af Europa og endda videre ud. Den er del af mange landes fortid, og bedrifterne polerer nutidens danske selvforståelse. Desuden er interessen uden tvivl selvforstærkende.³ Med denne bog håber jeg at bidrage til

en bedre balance mellem de to perioder og også en større interesse for den tid, der lå imellem.

Det har været inspirerende at besøge steder rundt om i Europa, som må have gjort indtryk på tidens aktører. Og at besøge steder, hvor tidens danske bygværker stod eller endnu står, eller som var ramme om store begivenheder – som Jelling, Ringsted, Lund og Danevirke og det i dag øde område Isøre ved Isefjordens vestremunding, hvor flere kongevalg fandt sted. Bygninger, genstande, billeder og andre fysiske spor er konkrete vidnesbyrd om denne tid og del af den danske kulturarv. De er vigtige i bogen. Og både Danevirke, Jelling og de danske trelleborge er nu optaget på UNESCOs liste over Verdensarv.

Efter en redegørelse for kilderne og deres karakteristika følger tre hovedkapitler, hvoraf det første handler om Danmarks sociale og fysiske rammer samt relationerne til Europa. Derpå følger en fremadskridende historie baseret på kongerækken – idet jeg mener, at konger normalt var centrale samfundsaktører. Det tredje hovedkapitel behandler centrale emner på tværs gennem bogens tidsramme. Forandringer og kulturtransformation er gennemgående temaer. De trækkes frem i slutkapitlet.

Hvor ved vi det fra?

2

Mange og meget forskellige kilder ligger bag det, vi ved og tror at vide om tiden 950-1200, og bag de mange teorier derom. Men mange kilder kan forstås på flere måder, og tit fortæller de kun lidt og om en begrænset emnekreds. Desuden er nogle kildegrupper små. F.eks. er der få skriftlige oplysninger om Danmark i begyndelsen af perioden – ud over de altid korte runeindskrifter. En egentlig skriftkultur blev først introduceret i løbet af 1000-årene, og det gik langsomt.

Før var samfundet helt baseret på hukommelse. Alle vigtige begivenheder, beslutninger, historier og digte blev formidlet fra mund til mund, og vigtige meddelelser blev kundgjort i forsamlinger. Mange anser dette – meget gradvise – skifte for et af de vigtigste i denne periode.

Engang blev al historie skrevet af historikere ud fra skriftlige kilder. Fremstillinger om tiden 950-1200 var derfor helt domineret af, hvad de handler om, nemlig især konger, krige og ejendomsforhold samt politik og kirkehistorie, mens der kun var lidt om emner som kunst, kulturhistorie og levevilkår. I dag mener vi, at dette også er interessant og har central betydning for forståelsen af et samfund, så et stort arsenal af kildetyper er nu i spil og studeres af fagspecialister i arkæologi, numismatik, naturvidenskaber, navneforskning, kunsthistorie osv.

Ingen enkeltperson har faglig indsigt i alle typer af kilder, men en vis viden om dem er uomgængelig, ligesom samarbejde mellem mange fag. De har hver deres styrke, hvad angår arten af oplysninger, og nogle er særlig vigtige for bestemte tidsrum. F.eks. fortæller skriftlige kilder langt mere om 1100-årene end om 900-årene, mens vi på andre områder får nogenlunde jævngode oplysninger gennem hele dette tidsrum, f.eks. om navneskik, levnedsmidler og handelsvarer.¹

I dag er en af de store udfordringer ved at skrive en syntese om et tidsrum derfor at overskue og vurdere den tilsammen voldsomme mængde af oplysninger fra mange fag og at balancere den til rådighed stående viden. De relevante kilder skal bringes til at tale, så de kan indgå i en dialog, der skaber ny indsigt og bliver til ny historie. Samtidig må det erkendes, at meget er uafklaret, og måske allervigtigst: at der er overordentlig meget, vi slet ikke ved, fordi kilderne simpelthen mangler. Enhver tid har også sine egne spørgsmål til historien, men ingen kan begynde fra bunden. Vi står alle på skuldrene af mange års tidligere forskning.

Ord – skrift – billede

Skriftlige oplysninger om forhold i Danmark er som nævnt få indtil ind i 1100-årene. Samfundet var baseret på sædvaner, tale og hukommelse, ligesom så mange andre steder i Nordeuropa. Det var en anden kultur end i et skriftbaseret samfund, og meget af den levede videre længe efter, at skriften havde fået solidt fodfæste, for det skete ikke i alle samfundsgrupper. Denne 'mundtlige' kultur havde egne normer og teknikker og blev støttet af budskaber givet gennem billeder og symboler.² Det er tit blevet diskuteret, i hvilket omfang et samfund kan fungere næsten uden skrift. Men på den tid gik det fint.

En afgørende faktor er god hukommelse – at selv lange talte passager kan huskes og gengives temmelig præcist. Velprøvede teknikker, som der i dag knap er brug for, stod til rådighed, herunder nogle hentet i digtningen, og mænd, der var eksperter i at huske, repeterede vigtigt stof af fælles interesse på de offentlige tingforsamlinger, bl.a. love. Vigtige aftaler og nye budskaber blev fremsagt på tinge eller ved forsamlinger i stormænds

haller og videreformidlet derfra. Så sent som i 1187 bragte pavelige udsendinge bud til deltagerne i kong Knud 6.s julegilde i Odense om, at muslimerne havde generobret Jerusalem, og opfordrede til korstog. Historier og digte gik fra mund til mund formidlet af gode fortællere, men bortset fra skjaldedigte (se nedenfor) var der intet krav om, at de skulle gengives præcist. Tværtimod var gode fremføringer og en vis fornyelse værdsat, så historier varierede tit. Taler og optræden på store møder var også vigtige politiske redskaber, og veltalenhed og ordholdenhed var en dyd. Historieskriveren Saxo beretter levende herom i karakteristikken af sine helte, bisp Absalon og kong Valdemar den Store (se kap. 13-14).

Alt dette er imidlertid gået tabt, medmindre det på et tidspunkt var blevet nedskrevet – eller omsat til billeder, som var et andet vigtigt medie til at fastholde begivenheder og historier, eller en bestemt version af dem. Det kunne bl.a. gøres på broderede eller vævede vægtæpper i stil med Bayeuxtapetet, som over 70 m beretter om Vilhelm Erobrerens erobring af England i 1066; her er tingene ovenikøbet også forklaret i tekst.

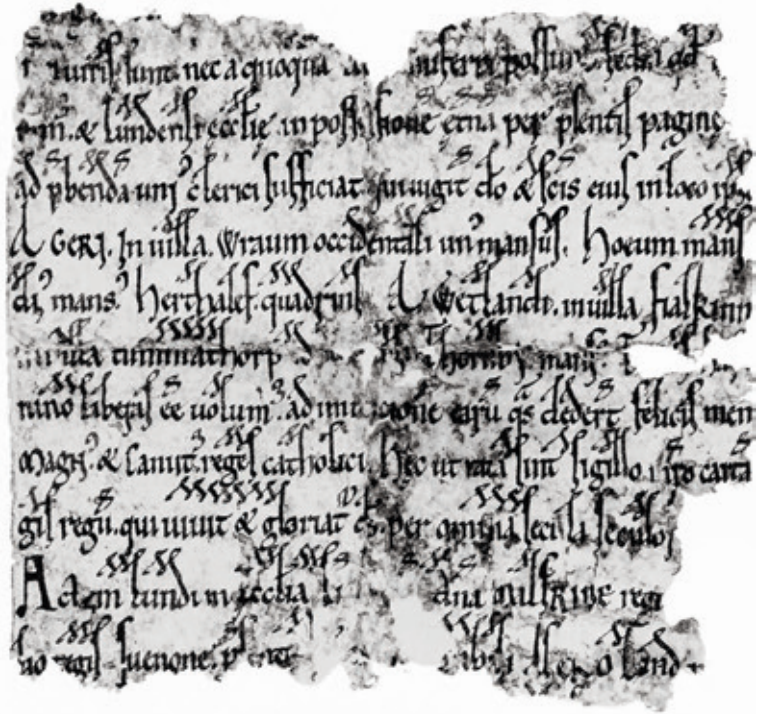
Sådanne billedhistorier på tekstiler er dog yderst sjældent bevaret, men til gengæld har vi scener fra Bibelen malet på kirkernes vægge. Der var også 'forkortede' historier, hvor et enkelt eller nogle få billeder gav de nødvendige associationer til hele historien.³ Desuden kunne figurer og ornamentter på genstande som smykker og våben symbolisere budskaber og holdninger, som var let opfattede i datiden og tit vanskelige at udrede i dag (fig. 2.1).

Skrevne tekster fik som nævnt en stadig vigtigere rolle. Det er nu, vi rigtig begynder at få navne på personer, viden om begivenheder, og samtidens eller den nærmere eftertids forklaringer på årsagssammenhænge. Udviklingen var langt fra slut ved år 1200, men mange skriftlige genrer var nu i brug i Danmark, og teksterne blev brugt både religiøst, administrativt, politisk-historisk og på andre måder. Hele denne skriftkultur blev introduceret fra udlandet: Tyskland, England og Frankrig, hvor den havde meget gamle rødder, og hovedsagelig af udenlandske gejstlige. Siden tog danske lærde over. I modsætning til bl.a. Island og til dels Norge

Fig. 2.1. Sølvspænde fra 2. halvdel af 900-årene. Diameter 6,2 cm. Fundet på Nonnebakken i Odense. Et af de komplicerede dyr, som indgår i ornamentikken, er udtegnet til højre med forklaring af anatomen, men dyrenes betydning er uvis. Spændets funktion var formentlig at lukke en kappe. Ringen nederst var til at fæstne noget i.

Fig. 2.2. Erik Emunes gavebrev fra 1135 er det ældste bevarede danske dokument. Det er på latin og bevidner, at kongen som tak for sejr over sine fjender skænker jordegods på Sjælland og i Skåne til domkapitlet i Lund. Fragmentet findes i dag på Rigsarkivet i Stockholm.

og England blev næsten alt skrevet på latin, Kirkens internationale sprog. Kun runeindskrifter, der havde gamle danske rødder, og siden lovtekster blev nedfældet på modersmålet.

Kirken var en vigtig motor i skiftet fra mundtlig til skriftlig kultur.⁴ Kristendommen var en bogreligion baseret på hellige skrifter, i modsætning til den gamle nordiske religion, som var baseret på ord og myter, og Kirken var fortrolig med at nedfælde beslutninger og sende budskaber i skrevet form med latinske bogstaver på pergament. Med dette system fik de verdslige magthavere et redskab til større politisk centralisering, idet magten kunne udøves over meget større afstande med nedskrevne tekster, der fastholdt budskaber, beslutninger og historier uændret og over tid, hvor sådant før måtte fastholdes i tale og hukommelsen. I et stedse mere kompliceret og mere sammenhængende samfund var der brug for at kunne 'huske' præcist og længe, bl.a. om ejerskab til jord, gaver, bedrifter og gode gerninger, familieforhold og helgeners liv og virke (fig. 2.2).

Samtiden var meget bevidst om skriftens fordele i forhold til hukommelse, og det nye medies betydning fremhæves i et af de ældste bevarede danske dokumenter, kong Erik Lams gavebrev til Næstved St. Peders Kloster fra 1140. Her står bl.a.: "... Men den almægtige Guds godhed ... har omsider skænket os et nådigt og underfuldt lægemiddel, nemlig at vi kunne betro de overenskomster og velgerninger ... til skriftlig hukommelse, for at det, som kunne forgå i vor skrøbelige hukommelse, kunne blive fastholdt i den levende skrift. Derfor er den skønne skik nu vokset frem hos os, at vi med skriftens hjælp tager gyldige og gode vidner ...". Og bisp Svend af Aarhus' testamente fra 1183 indledes med ordene: "Glemselens rust lægger sig over erindringen om det forbigangne, når det, der er sket, ikke fremgår af et vitterligt vidnesbyrd ..." (altså er skriftfæstet).

Historieskriveren Svend Aggesen gav på omtrent samme tid som begrundelse for at nedskrive en liste over danske konger, at deres eftermæle kunne blive forvansket ved, at "vore efterfølgere, som måtte være udrustede med hon-